УДК 745.51

А.Р. Москвина

ӘСТЕРХАН ТАТАРЛАРЫ АВЫЛ ӨЙЛӘРЕНЕҢ ДЕКОРАТИВ БИЗӘЛЕШЕ

(Әстерхан өлкәсенең Идел буе районына оештырылган экспедиция материаллары буенча)

В статье на основании сравнительно-сопоставительного анализа рассматриваются основные приемы и формы декоративного оформления татарского сельского жилища астраханских и поволжских (казанских) татар. Выделяются характерные черты организации интерьерного и экстерьерного пространств.

Ключевые слова: деревянная резьба, интерьер, экстерьер, фронтон, наличники, астраханские татары.

2013 елның июнендә ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан Әстерхан өлкәсенең Идел буе районына фәнни экспедиция оештырылган иде. Милләттәшләребез тыгыз булып урнашкан бу районда без җирле татар халкының фольклоры, мәдәнияте, көнкүреш йолалары һәм сәнгате белән таныштык, аларны туплап кайттык. Экспедиция барышында шушы районның Келәче, Җәмәле, Ярлы Түбә, Кызан, Мәйле күл, Каргалык һәм Нариман районының Каңга авылларында булдык.

Әстерхан татарларының декоратив-гамәли сәнгать үрнәкләре фотографияләреннән бай материал җыелды. Бу мәкаләдә сүз әлеге өлкәнең Идел буе районында яшәүче милләттәшләребезнең авыл өйләрен ничек итеп бизәүләре турында барачак. Алар буенча материалларны без этнографик ысуллар – визуаль күзәтүләр, рәсемнәрен ясау, җирле халыктан сорашып белү ярдәмендә тупладык. Тикшеренүләрнең нигезен Идел буеның башка өлкәләрендә (аерым алганда, Казанда) һәм Әстерханда яшәүче татарларда авыл өйләренең декоратив бизәлешен чагыштырма планда өйрәнү тәшкил итте. Тикшереп өйрәнү объектларының күбесе XX гасырның 40–90 нчы елларына карый.

Иделнең түбән агымында яшәүче төрки халыклар арасында татарлар үзләренең һәрьяклап алга китеше белән аерылып торалар. Әстерханда татарларның этник төркемнәреннән юрт татарлары, кундра татарлары һәм карагашлар яши. Юрт татарлары турында, беренче булып, XVI гасырда инглиз сәяхәтчесе Христоферр Берроу язмаларында әйтелә. Аның мәгълүматлары Әстерхан кремле дивары янында янгын чыгу белән бәйләп язылган [Викторин, с. 12]. XVIII–XIX гасыр тарихчыларыннан В.Н. Татищев, С.Г. Гмелин, П.И. Небольсин Әстерхан татарларының тарихын, мәдәниятен өйрәнү белән шөгыльләнгәннәр.

XX гасыр галимнәрен, нугайлар гына түгел, җирле

этнотерриториаль төркемнәргә бүленмәгән хәлдәге Әстерхан татарлары кызыксындыра. Этнограф, педагог, крайны өйрәнүче галим В.М. Викторинның Әстерхан авылларындагы көнкүрешне, йола-гадәтләрне, фольклорны тикшереп өйрәнүе аерым игътибарга лаек. Шулай ук филологлардан Л.Ш. Арсланов, Ф.С. Баязитова, Ф.Х. Җәүһәрова, музыка белгечләреннән М.Н. Нигъмәтҗанов, А.Р. Усманова, Д.И. Үмәровларның фәнни эшләрендә дә шушы объектлар яктыртыла.

Әстерхан татарларының сәнгати мәдәнияте алар яшәгән территориянең географик урнашуы, табигый ресурслары һәм сәүдә бәйләнешләре белән билгеләнә. Борынгы чорлардан ук авыл кешесе сарык, ат асраучылык, яшелчәчелек, бакчачылык (кавын-карбыз үстерү) белән шөгыльләнгән. Шулай да төп кәсепләре балык тоту булган. Ирләр балта, агач эшенә, ә хатын-кызлар тегү-чигүгә осталыклары белән аерылып торганнар.

Авылларда торак йортларның бик борынгы формалары да сакланган. Әйтик, саман кирпечтән эшләнгән (Җәмәледә), камыш һәм пластина түбәле өйләр очрый. Камышны балчык белән сылап җәйге аш өйләре, мунчалар төзегәннәр. Өлкәннәр сүзенә караганда, аларда җылы бура өйләрдәгегә караганда яхшырак сакланган. Киләчедә күпчелек гаиләләр идәненә һәм түбәсенә камыш түшәлгән землянкаларда яшәгән. Балчык өйләр һәм землянкалар Ярлы Түбә авылында киң таралган. Ишегалдында терлек абзарлары, мунча, туалет булган. Хәзер боларга теплицалар өстәлгән.

Өй интерьерының төп атрибутын камыш белән ягыла торган мич тәшкил иткән, мичнең бер ягына җайлап казан урнаштырылган, анда аш-су әзерләгәннәр. Өй эчендәге тагын бер элемент – ул сәке (тохтамбит), аннан XX гасырның 70 нче елларына кадәр файдаланганнар. Ә инде камыр җәю өчен кулланыла торган куна өстәле әле дә бар. Такта киштәләрнең төрле формаларын, сандыкларны һәр өйдә диярлек очратасың. Өй эчен (интерьерны) бизәү өчен келәмнәр, паласлар, чаршаулар, тәрәзә пәрдәләре, чигелгән сөлгеләр, чыбылдыклар кулланылган. Тик хәзер инде бу әйберләрдән файдаланмыйлар, алар фәкать авыл өлкәннәренең сандыкларында гына сакланалар.

Әстерхан татарларында авыл өенең тышкы бизәлеше күп гасырлардан сакланып килгән традицияләрне һәм халык осталарының тәҗрибәсен чагылдырган декоратив формаларның күптөрлелеге белән аерылып тора. Өй, кеше өчен, кечкенә бер галәмне тәшкил иткән, шуңа күрә аның бизәлеше дә халыкның әйләнә-тирә дөнья, аның гармониясе һәм гүзәллеге турындагы белемнәренә нигезләнгән. Агачтан кисеп эшләнгән үзенчәлекле өлгеләр тәрәзә йөзлекләрендә, өй каршындагы бакча коймаларында, капкаларда, өй кыегының фасад ягында гәүдәләнеш тапканнар.

Өйләр нигездә урам читенә салынган, ә кайберләрен урамнан 3–4 метрга түр бакча аерып тора. Анда агач-куаклар, күбрәк чәчәкләр үстерәләр. Бу традиция

Татарстанның Мамадыш һәм Балтач районнары авылларында да күзәтелә. Сәнгать белгече, фәннәр докторы Фуат Вәлиев үзенең «Архитектурно-декоративное искусство казанских татар» дигән хезмәтендә Октябрь инкыйлабы алды елларында торак йортларны урам яктагы коймадан 6–8 метрга эчкәрәк кертеп салуларын, хәзер исә урамга якынрак итеп, урам як коймасыннан 2–4 метр гына ара калдырып урнаштыруларын билгеләп үтә [Валеев, с. 55].

Йортның тышкы бизәлешендә өй кыегының урам якка караган, өчпочмакланып торган өлеше (фасад фронтоны) аеруча өстенлекле урын били, ул узып баручыларның игътибарын үзенә җәлеп итә. Шуңа күрә җирле халык аны матур итеп бизәргә тырыша.

Фронтонны бизәүнең төп вариантлары такта белән тышлау һәм буяу ярдәмендә тормышка ашырыла. Нәтиҗәдә фронтон фасад яссылыгында бик нык аерылып тора. Анда түгәрәк рәвешендәге чорма тәрәзәсе урнаштырыла, сирәк кенә, бернинди тишемсез эшләнгән «тоташ» фронтон да очрый. Тышлауның да төрле вариантлары бар. Аның иң киң таралганы – чыршы ботагын хәтерләтеп эшләнгәне, ромб тибындагысы да еш очрый. Фронтонның үзәгенә кисеп эшләү техникасы ярдәмендә башкарылган бизәк детальләре ябыштыру киң кулланыла.

Җирле халык, еш кына, чормада күгәрченнәр асраган (әле хәзер дә моңа мисаллар бар), шуңа күрә чорма тәрәзәсе йөзлекләре бизәлешендә пар күгәрченнәр сурәте очрату һич гаҗәп түгел. Өлкәннәр сөйләве буенча, тәрәзәдән күгәрчен очып керсә, аны яхшыга юраганнар. Әле узган гасырның 80–90 нчы елларында да өй кыегының урам ягын кош сурәтләре белән бизәү кулланылган, ул вакытта аларны калайдан ясаганнар.

XIX гасырда Казан татарлары өчен характерлы булганча (XX гасырда инде кулланылмаган), фасад фронтонына тирән итеп ясалган уемнар Әстерхан өлкәсендә бөтенләй очрамады. Уемны чорма тәрәзәсе белән алыштыру ТРның Мамадыш районы авылларына хас, һәм аларны Әстерхан өлкәсенең Идел буе районында да очраттык. Анда чорма тәрәзәләре тактадан кисеп эшләнгән бизәкләргә аеруча бай.

Тәрәзә йөзлекләренә үсемлекләр орнаментлары һәм геометрик фигуралар төшерелгән. Бизәкләр тематикасы буенча Әстерхан ягы Татарстанның Мамадыш районындагыдан шактый калыша. Тәрәзә йөзлекләре, тышкы бизәлешне баету белән бергә, өйнең стенасы һәм тәрәзә борыслары арасындагы тишекярыкларны томалау ягыннан да файдалы функция үтиләр.

Өй аллары, еш кына,тоташ, әмма тәрәзә йөзлекләренең һәм фасад фронтонының бизәкләрен каплап тормаслык итеп, тәбәнәк койма белән әйләндереп алынган. Олы капка һәм янкапка тактадан кисеп эшләнгән розетка, ромб һәм төрле варианттагы соляр символлар ябыштырып бизәлгән.

Капканы матур итеп бизәүгә дә зур игътибар бирелә. Аның бизәлеше йортның фасад ягы

стенасы бизәлеше белән композицион бердәйлек тәшкил итә. Монда шуны искәртеп үтү урынлы булыр: өйнең фронтоны, капкага караганда, баерак итеп бизәлә. Капка баганасының өске өлешенә гадәттә розетка урнаштырыла, аннан багана нигезенә таба ишмә баусыман бизәк юнәлдерелә. Шулай ук «рус капкалары» стилендәге үрнәкләр дә саклана. Әмма алар бик сирәк. Агач капкаларны бизәкләү өчен розетка, ромб, өчпочмаклык рәвешендә агачтан кисеп эшләнгән үрнәкләр файдаланыла.

Әстерхан якларында тәрәзәгә капкачлар кую гадәткә кергән, тик аларны бизәкләмиләр. Өлкәннәр тәрәзәләрне капкачлы итеп эшләүне климатик шартлар, аеруча кояшның чамасыз нык кыздыруы белән бәйләп аңлаталар.

Авыл өйләрен мозаика рәвешендә тышлауның файдалы ягы шунда, ул бураны дымланудан һәм башка табигый катаклизмнардан саклый. Материаллар туплау вакытында безгә аерым элементлары (мәсәлән, фасад ягындагы тәрәзәләрнең йөзлекләре, чорма тәрәзәсе) гына буялган йортларны да очратырга туры килде. Шуны искәртеп үтәргә кирәк, буялган йортларның сәнгати тәэсире көчлерәк кабул ителә.

Җирле халык, кыйммәткәрәк төшсә дә, өйнең фасад өлешен яхшы сыйфатлы майлы буяу белән буйый. Өлкәннәр әйтүенчә, соңгы елларда моңа игътибар аеруча арткан. Ә инде без өйрәнеп тикшергән авыллар Әстерхан шәһәренә якын урнашканлыктан, анда яшәүчеләргә буяу табу кыен түгел.

Өйләрнең тышкы ягын матурлау өчен, нигездә, зәңгәрсу һәм ак төстәге буяулар киң кулланыла. Күзәтүләрдән мәгълүм булганча, аерым детальләрне буяганда төп фонга контраст төсләрне сайлау принцибы өстенлек итә. Шулай ук өйнең тышкы ягына тоташ яшел фон бирү һәм аерым детальләне ак төсләр белән бизәү дә киң таралган.

Йортның тышкы ягын агарту алымы сирәк очрады.

Агачны кисеп, уеп бизәкләүгә аерым тукталып үтәсе килә. Авыл торагының экстерьеры бизәлешен нәкъ менә агачны кисеп, уеп эшләнгән орнаментлар тәшкил итә. Әстерхан төбәгендә өйләрнең тышкы ягын, капкаларны яссы тактадан кисеп эшләнгән орнаментлар һәм сурәтләр (мәсәлән, кош) ябыштырып бизәкләү киң кулланылган. Бу эшнең осталары авыл торакларын матурлый торган гаҗәеп нәкышлар иҗат иткәннәр. Алар йортларның фронтоны, тәрәзә йөзлекләре, балкон, түбә сыртының фасад ягындагы атчык (конек), болдыр, койма һәм капка баганалары кебек конструктив элементларына игътибарны ныграк җәлеп итү өчен эшләнә. Бу якларда скульптура дәрәҗәсендәге зур күләмле агач бизәкләр очрамады.

Әстерхан өлкәсенең без булган авылларында осталар бизәк орнаментларын 2–2,5 см калынлыктагы юкә, нарат такталарыннан кисеп алып эшләгәннәр. Эш кораллары итеп алар лобзик, өтерге һәм борау кулланалар. Тактага башта бизәкнең рәсемен төшерәләр, һәм аны кисеп алып,

өслеген шомартып, тигезләп эшкәртәләр.

Тактадан кисеп бизәкләр эшләү өчен халык сәнгатенең башка төрләрендә (чигүдә, рәсем төшерү, челтәр бәйләү һәм аппликациядә) кулланыла торган сюжетлар, образлар, алымнар да файдаланыла. Андый бизәкләрдә, кагыйдә буларак, сурәтләрнең киң мәгънәлелеген тоясың.

Йортның тышкы ягын бизәүдә үсемлекләрнең тактадан кисеп алынган орнаментлары киң кулланыла.Ул орнаментлар элементлары кабатланып, буй-буй итеп һәм гирляндалар хасил иткән яфраклар, чәчәкләре һәм яфраклары чиратлаштырылган спиральсыман бормалар рәвешендә урнаштырыла. Андый бизәкләр фасад ягы тәрәзә йөзлекләрен, фронтоннарны, койма-капкаларны бизәүдә кулланыла.

Геометрик орнаментлар да, түгәрәкне, кояшны хәтерләткән сурәтләр дә һәркайда таралу алган. Кояшка охшатып эшләнгән розетка сурәте кояшка табынган борынгы мәҗүсиләрдән үк сакланып калган булса кирәк.

Геометрик орнаментлар ритмлы итеп һәм һәр өлеше үзара туры китереп урнаштырылган түгәрәкләрдән, спиральләрдән һәм тәре сурәтеннән, зигзаглардан, почмаклыклардан, дулкынсыман фигуралардан гыйбарәт.

Соляр тамгалар – Тәңренең символик сурәтеннән стильләштерелгән. Мәсәлән, түгәрәк, стильләштерелгән чәчәк розеткасы кояшны хәтерләтә. Бу да киң кулланылыш алган.

Совет чорында халык осталары йортларның тышкы ягын бизәүдә заман рухына тәңгәл символикалардан (аларның иң күп таралганы биш канатлы йолдыз иде; урак, чүкеч, сирәк кенә очракта бодай башагы) да файдаландылар.

Өйләрнең кыегын челтәр кәрниз белән бизәү хәзер сирәк күренеш.

Әстерхан өлкәсендә күргәннәргә нәтиҗә ясап, шуны әйтәсе килә, биредә этномәдәни традицияләрнең формалашуына XVII гасырда Әстерхан губернасына Идел – Урал буйларыннан (нигездә Казаннан) күчеп килгән татарларның йогынтысы зур булган. Бу тенденция авыл өйләренең эчке бизәлешендә дә, тышкы бизәлешендә дә күзәтелә.

Совет елларында Әстерхан өлкәсендә яшәүче татарларның традицион мәдәнияте дә, җитештерү хуҗалыгы да зур үзгәрешләр кичерә. 1930 еллардан башлап, урбанизация күренеше көчәю нәтиҗәсендә, декоративгамәли сәнгать әйберләренә ихтыяҗ бетә. Без бер генә авылда да һөнәри балта осталарын очратмадык. Борынгыдан ук милли сәнгать төре саналган кәсеп – агачтан кисеп бизәкләр эшләү бетүгә йөз тота. Осталарның үз тәҗрибәләрен яшьләргә өйрәтеп калдыра алмаулары бик кызганыч әлбәттә.

Шунысы мөһим, авыл йортларын декоратив бизәүдә осталар бердәм стиль башлангычын саклап калуга зур игътибар биргәләр. Агачтан кисеп сәнгатьчә эшләнгән һәр фрагмент тоташ буялган яки тышланган йортның гомум фоны белән уңышлы гармонияләшә. Агачтан кисеп

эшләнгән бизәкләрнең купшылыгы, сәнгати эчтәлеге күңелне җылыта, бәйрәм рухы өсти, шуңа күрә дә ул көнкүрешнең аерылгысыз атрибуты булып санала, кешеләрнең көндәлек тормышын җанландыра. Һәр йорт үз хуҗасының эстетик зәвыгын чагылдыра.

Әдәбият

Викторин В.М. Кто мы астраханцы? У этнической карты области // Астраханские известия. 1994. № 10. С. 10−13.

Валеев Ф.Х. Архитектурно-декоративное искусство казанских татар. Сельское жилище. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1975. С. 93.

Викторин В.М. Славяно-иудейские тенденции в переселениях и этноконфессиоконтактах по границам Астраханского края (конец XVIII – XX вв.) // Астрахан. краевед. чтения. Сб. ст. Вып. I. Мат. межрегион. научн. конф. (г. Астрахань, 18–19 мая 2009 г.) / отв. ред. доц. А.А. Курапов. Астрахань, 2009. С. 179–185.

Викторин В.М. Лиманское «иудеянство» («приклонники к Закону Моисееву, вере Земли Сионской») // Астраханские краеведческие чтения. Сб. ст. Вып. II. Материалы межрегион. научн. конф. (г. Астрахань, 18–19 мая 2010 г.) / отв. ред. доц. А.А. Курапов. Астрахань: Изд-во Ром.Вас. Сорокина [и Мин. культ. Астр. обл., ОГУК «Астр. гос. объед. музей-заповедник», НИИ Касп. моря]. 2010. С. 270–276.

Бусыгин Е.П., Зорин Н.В., Токсубаева Л.С. Декоративное оформление сельского жилища в Казанском Поволжье. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. С. 127.

Москвина Альбина Ринат кызы,

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре

Москвина А.Р. Әстерхан татарлары авыл өйләренең декоратив бизәлеше

Кечкенә тәрәзәле өй кыегы. Майлы Күл

Күгәрченнәр төшерелгән өй кыегы. Каргалык

Тәрәзә йөзлеге бизәлеше. Каргалык

Тәрәзә капкачлары. Киләче

Йорт алды һәм капка бизәлеше. Киләче

Кояш билгесе ясалган капка. Майлы Күл

Авыл йорты. Ярлы Түбә

Авыл йорты. Карагалык